

Джерела та література

1. Біляєва С.О., Мартинюк-Медведька А.М., Присяжний К.В. Історичний розвиток турецького барбакану Портового двору Аккерманської фортеці за результатами археологічно-архітектурних досліджень, проведених у 2006–2007 роках // Нові дослідження козацької доби в Україні. Вип. 17. Київ, 2008.
2. Біляєва С.О. Слов'янські та тюркські світи в Україні. Київ, 2012.
- 2а. Біляєва С.О., Фіалко О.Є. Історія археологічних досліджень Білгород-Дністровської фортеці // Археологія та фортифікація України. V Всеукр. наук.-практ. конф. Кам'янець-Подільський, 2015.
3. Важний Т., Болтрик Ю.В., Сагайдак С.М. Вивчення залишків допоміжних дерев'яних конструкцій Аккерманської фортеці // Нові дослідження козацької доби в Україні. Вип. 18. Київ, 2009.
4. Гошкевич В.И. Раскопки на острове против м. Тягинка // Летопись Херсонского музея за 1914 год. Херсон, 1916.
5. Красножон А.В. Фортеці та міста Північно-Західного Причорномор'я (XV–XVIII ст.). Одеса, 2018.
6. Шлапак М. Белгород-Днестровская крепость // Исследование средневекового оборонного зодчества. Кишинев, 2001.
7. Bilyayeva S., Fialko O., Turner A., Wazny T. Historical-archaeological investigations at Akkerman (Bilhorod-Dnistrovsky) fortress, Ukraine // Anatolian archaeology. 2010. Vol. 16.
8. Dumitru-Snagov I. Țările Romane in sec. XIV. Codex Latinus Parisinus-7239. București, 1979.
9. Finkel C., Bilyayeva S., Ostapchuk V. Historical-archaeological investigations at Akkerman (Bilhorod-Dnistrovsky) fortress, Ukraine // Anatolian Archaeology. 2008. Vol. 14.
10. Şlapac. M. Castelologia comparată. Chişinău, 2020.

Віктор Тимченко (Київ)

молодший науковий співробітник
відділу міжнародної інформації та зарубіжних зв'язків
Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського,
кандидат історичних наук

**Українці Кримського ханства
за матеріалами «Кадіаскерських дефтерів» Бахчисарая
(лютий – 6 квітня 1674 р. від Р.Х.)**

У наші часи особливу актуальність отримує вивчення джерел з історії Півдня України під владою Османської імперії та Кримського ханства, написаних османсько-турецькою та арабською мовами. Одним із таких джерел є «Кадіаскерські дефтери» Кримського ханства¹. Це записи з реєстраційних книг шаріатського суду. Дане джерело було виявлено сходознавцем В.Д. Смірновим у 1886 р. в архіві міста Сімферополь. Учений назвав цю пам'ятку «кадіаскерські дефтери (кадіаскерські книги)», але правильно її слід називати «кримські сіджілі». Сіджіль – це судовий запис різного роду: судове рішення чи постанова, яка фіксує

¹ Автор висловлює подяку Рустему Нурієву за надані фотокопії джерела з бібліотеки ім. І. Гаспринського.

торговельні угоди, наявність боргів, описи майна, яке розподілялося між спадкоємцями, копії ханських ярликів та інші.

Пізніше джерелом займався Федір Лашков. Він встановив, що із 124 томів «Кадіаскерських дефтерів» 100 відносяться до Бахчисарайського кадиліку, тобто території, де правовим головою був кадї Бахчисарая, решта 24 – до Гьольовського, Карасубазарського та Чонгарського кадиліків [5, 10–12].

У 20-х рр. ХХ ст. пам'ятку досліджував кримський філолог, професор Бекір Чобан-Заде. На цей час документи перевезли у Ленінград, у бібліотеку ім. Салтикова-Щедріна (нині – Російська національна бібліотека). У 1990-х рр. фотокопії «дефтерів» виявили у сімферопольському міському архіві, куди вони потрапили з ялтинського музею у 1944 р. після депортації кримських татар. 1992 р. ці документи були передані бібліотеці ім. І. Гаспринського, яка у той час тільки відкрилася. Окремі документи з «Кадіаскерських дефтерів» досліджувалися турецькими вченими (Незіхі Туран, Нурі Кавак, Фехмі Йилмаз, Ахмет Джихан, Зейнеп Оздем) [5, 15–16]. У Криму пам'яткою спочатку зацікавився Неріман Абдульвапов у 1993 р., потім ґрунтовне вивчення джерела розпочав Олег Русетов, результатом чого стало видання у 2017 р. у Сімферополі книги «Кадіаскерские книги Крымского ханства», яка являє собою переклад більшої частини першого тому (1608–1613 рр.) та окремі сторінки деяких інших томів [5, 4].

Темою даної роботи є дослідження українців у Кримському ханстві. Пріоритет у вивченні українських козаків в османській історії належить О.І. Галенку, Я.Р. Дашкевичу, В.І. Сергійчуку та багатьом іншим вченим. Так, одна з останніх робіт О.І. Галенка фіксує українську колонізацію степів за османським переписом фортець правобережних козацьких полків 1678 р. [4]. Ця колонізація йшла назустріч османсько-тюркській з Озю (Очакова), у результаті чого обидві культури опинилися у тісному контакті. Ці контакти знайшли своє відображення у листуванні Коша Нової Запорозької Січі з османським Очаковом та Кримським ханством у середині ХVІІІ ст., один із листів датується 1750 р. [7, 31–32; 8]. Співставлення османських текстів листів та їхніх тогочасних діловодних українських перекладів допомогло у читанні українських імен, написаних османсько-турецькою мовою, наприклад імені «Василь» [1].

Я.Р. Дашкевич та В.І. Сергійчук вважали, що у часи Кримського ханства українців на півострові була більшість. Перший із цих дослідників писав, що навіть неповні підрахунки показують, що з тих двох з половиною мільйонів українців, котрих татари й турки вивели з рідної землі, половина мала залишитися у Криму. Значно глибше дане питання вивчив В.І. Сергійчук. Посилаючись на турецького мандрівника Евлію Челебі, який докладно описав Крим у своїй «Книзі подорожі» і вивчив ханський перепис 1666 р., вчений оцінює чисельність українського населення у Криму приблизно у 720 тисяч осіб. Чисельність мусульман у Криму дослідник оцінює, за Евлією Челебі, у понад 87 тисяч війська та 100 тисяч інших мусульман [6, 23–24]. Посилаючись на це ж джерело, інші науковці роблять висновок, що українці у ті часи становили чотири п'ятих населення Криму [10]. Вивчаючи далі дане джерело, В.І. Сергійчук зазначає, що кримський хан збирав данину зі 100 тисяч кримських татар і 400 тисяч запорозьких козаків. І завершує В.І. Сергійчук розділ своєї книги висновком про те, що всі ці українці у 70-х рр. ХVІІ ст. прийняли іслам і розчинилися серед мусульман [6, 23–24].

Звернемося до тексту «Книги подорожі». Там написано, що зі всіх сіл Криму йдуть всього 100 тисяч воїнів і ще 26 тис. з маєтків. У походи йдуть 40 або 80 тис. воїнів, решта залишається у Криму для того, щоб охороняти 400 тисяч полонених козаків та 400 тисяч козацьких дружин (жінок) і 300 тисяч їхніх синів та дочок; і ще там є 20 тис. грецьких, вірменських та іудейських «невірних» [11, 100].

Однак «Книга подорожі», як джерело наративне, не відноситься до найдовірніших. Цифри, які у ньому наводяться, нерідко перебільшені, твір частково літературний, тож і те, про що там пишеться, інколи є художньою вигадкою, не пов'язаною з історичною реальністю, або пов'язаною дуже віддалено. Тому до інформації від Евлії Челебі слід відноситися обережно, і добре, якщо вона буде перевірена за іншими джерелами, особливо актовими. Одним із таких джерел є кримські сіджілі.

Отже, метою цієї статті є дослідження української етнічної складової у населенні Кримського півострова за об'єктивнішими, на наш погляд, судовими документами.

Переклад сіджілів 1608–1613 рр., здійснений О.Д. Рустемовим, засвідчує велику кількість українських козацьких невольників у приватних татарських (мусульманських) господарствах. У них згадується близько 40 козаків, які становлять приблизно 10 % від осіб, про яких повідомляється у джерелі, якщо не лічити судових службовців та свідків. Останні відносилися тільки до мусульман, тому вони не рахувалися. Інші учасники судових процесів були як мусульмани, так і немусульмани. Мусульмани становили майже 90 % від учасників судових процесів за виключенням судових службовців та свідків. Козаки були переважно невольниками, меншою мірою вільновідпущениками.

Крім козаків повідомляється і про інші, менші часткою у кілька відсотків етнічні групи: молдавські невольники, переважно вільні греки, зовсім трохи іудеїв (вільні) та невольників з мусульманських народів, інших національностей одиниці. Національність частини невольників не вказана. Отже, серед неісламського населення Криму козаків було найбільше. Але дане джерело – не перепис населення: можливо козацькі невольники не часто зверталися до суду, оскільки відносилися до населення найбіднішого і найпригнічуванішого – не виключено, що насправді українців у Криму було більше, якщо не значно більше.

Інколи наводяться імена або прізвиська козаків: «Степан», «Семен», «Васька», «Малий», «отаман Ісав», «козак з Русі на ймення Івашка та його жінка з Русі», «Кральський (тобто польський) козак на ймення Данил», козак «Сабанджі» («сабан» – тюркськими мовами «плуг», тобто «плужник» – рід занять не характерний для тюркських кочовиків-скотарів), один козак з Московії, невольниці: «Добра», «Дівка» [5]. Отже, мова йде про українських козаків, або, принаймні, слов'янських (в історії Середньої Азії та Ногайської Орди відомі ще тюркські козаки, звідки і походить слово «козак»). Козаками дана група населення Криму іменувалася лише одне-два покоління. Їхні нащадки (документи фіксують дітей козаків) приймали іслам і розчинялися серед мусульманського населення. Отже, мусульманське населення Криму періодично отримувало українську домішку, яка розчинялася у кримсько-татарському народі. Причому цієї домішки було значно більше, ніж домішок від усіх інших неісламських народів.

Наведене вище ретельне вивчення попередніх томів пам'ятки за книгою О.Д. Рус-темова дуже важливе для розуміння тієї частини джерела, яке досліджується у цій праці.

У даній роботі представлені результати вивчення перших 19-ти аркушів 20-го тому та останніх двох аркушів 68-го тому. Вивчені записи аркушів 20-го тому датуються 1084 р. гіджри. 1084 р. гіджри почався 17 квітня 1673, закінчився 6 квітня 1674 р. від Різдва Христового. На архівній обкладинці тому наводиться його датування за гіджрою: 1084–1086 рр. і подається переведення хронологічного проміжку книги на наш час: з лютого 1674 р. по травень 1675 р. [2]. У попередньому томі, напевне, справи закінчуються до лютого 1674 р., а у наступному починаються з травня 1675 р. Цю хронологію проставив, очевидно, якийсь із дослідників XIX–початку XX ст. 68-й том використовується для порівняння. Його хронологічний проміжок – 1157–1165 рр. за гіджрою, листопад 1744 – квітень 1751 рр. [1]. Якщо довіритися тому, хто проставив датування тому, то записи цього тому починаються з лютого 1674 р. від Р. Х. Отже, хронологічний проміжок, в якому могли датуватися представлені у джерелі справи, визначається лютим – 6 квітнем 1674 р. від Р. Х. Оскільки справи на початку тому, то це, скоріш за все, лютий, може початок березня. Розглянемо два останні аркуші 68-го тому. На останньому справі, які датуються місяцем реджебом 1161 р. гіджри. Цей місяць почався 26 червня, закінчився 25 липня 1748 р. від Р. Х. Отже, справи датуються цим хронологічним проміжком. Справа на передостанньому аркуші датується еваситом місяця джумада-аль-ахіра 1161 р. гіджри, тобто 7–16 червня 1748 р. від Р. Х. [2, знімки 1–2].

Головним видом запису, який вивчається, є «Кисмет-і меваріс», у перекладі – «розподіл спадку». Він складається з двох частин: власне «кисмет-і меваріс», написаний арабською мовою, в якому вказується ім'я померлого спадкодавця, імена спадкоємців та порядок наслідування та «яфта», написаний османсько-турецькою мовою, – опис майна за вказуванням грошової вартості його одиниць, серед якого інколи були невольники.

На перших 19-ти аркушах 20-го тому у йафтах кисмет-і меварісів вказуються 7 невольників українців або козаків. На цих аркушах кисмет-і меваріси подаються серед записів інших видів. Серед трьох–чотирьох кисмет- і меварісів один – з невольниками. Отже, на три–чотири татарських приватних господарства припадало одне, яке володіло невольниками. Цих невольників зазвичай нараховувалося три–чотири. Співвідношення невольників та господарств було приблизно рівним. Дані невольники не відносилися до яничар, які давали обітницю безшлюбності, і не були рабами на галерах, які працювали у виключно чоловічих колективах. Згадані вище свідчення з попередніх томів фіксують народження дітей, як від козаків-невольників, так і у невольниць, інколи навіть від мусульманських господарів, що давало право невольниці стати вільною, і навіть законно взяти шлюб зі своїм господарем. Отже, ми маємо справу з патріархальним рабством.

Розглянемо ці справи детально. В яфті Ток Мухаммада Ель-Хаджа та його дружини Зейнеб вказані гуляма: «Петро», «Іов» та «Кутлу Ходжа» [1, знімок 95] (це ім'я можна перекласти як «Щасливий ходжа»; «ходжа» – вчитель, духовна особа). Гулям – це молодий невольник: хлопчик, підліток, юнак. Ім'я «Петро» визначає цього невольника як українця, адже османсько-турецькою мовою

написаний саме український варіант цього імені – не російське «Пьотр» і не грецьке «Петрі». Іов скоріш за все теж був українцем. Петро оцінюється у 50 хасене (хасене – срібна монета), Іов – у 40 хасене, Кутлу Ходжа – також у 50 хасене. Далі перераховуються невільники: «Гюльзар» (у перекладі – «квітник»), яка не народжувала, ціною у 45 хасене, «Девлет» (у перекладі «щастя, благополуччя, благо» або «держав»), яка оцінюється у 30 хасене, та «Шемс-і мах дівка» ціною у 50 хасене [1, знімок 95]. «Шемс-і мах» у перекладі означає «Сонце місяця», даний образ, напевно, з перської лірики: «мах» – перською «місяць». Оскільки у джерелі вона називається «дівка», то, скоріш за все, це українська невільниця. Дочка славнозвісної Роксолани (османською Хюррем) мала ім'я «Міхр-і мах», у перекладі «Печатка місяця».

Звичайно, описи майна складаються в основному з худоби. Худоба завжди була головним багатством кочовиків. Але заможніші господарства мали і невільників. Одиниці худоби оцінювалися у кілька хасене, наприклад, у даному описі присутній червоний віл у 3 хасене [1, знімок 95]. Отже, невільник коштував у десять разів більше за худобу. Господарства, які мали невільників, це були, безперечно, заможні господарства. Власник цього господарства ще й відвідав Мекку – носив титул хаджі або ель-хаджа, тобто людиною був не тільки багатю, а й шановано.

Наступний кисмет-і меваріс фіксує розподіл спадку покійного кримського газія (тобто воїна, який брав участь у бойових діях проти «невірних») Монли між його дружиною Умм Джан, сином Файзуллою та дочкою Умм Саламою. У випадку смерті Умм Джан її спадок буде розподілений між сином Файзуллою, дочками Зейнеб і Умм Саламою та чоловіком Умм Салами Реджебом Челебі. У випадку смерті Умм Салами – між її братом Файзуллою та сестрою по матері (тобто, зведеною сестрою) Зейнеб [1, знімок 87]. Тобто, ми вже бачимо фіксацію черг наслідування. У попередніх томах 1608–1613 рр. черг наслідування ще не було. Отже, ми спостерігаємо розвиток кримськотатарського права.

Виникає запитання – що за частка жіночого імені «Умм», яка дуже розповсюджена у цьому документі. «Умм» у перекладі з арабської означає «мати». Серед арабів дуже розповсюджені чоловічі імена, які починаються зі слова «Абу». «Абу» у перекладі означає «батько». Серед арабів вважається за честь бути чийсь батьком, що фіксується в іменах, не тільки в арабських, а й в усіх семітських ще з часів Давнього Єгипту. Те ж і у жіночих арабських іменах: якщо жінка стає матір'ю, вона отримує почесну частку імені «Умм» на початку. У томах пам'ятки за 1608–1613 рр. така частка зустрічається лише один раз, у записі останнього 1613 р. Отже, ми можемо спостерігати арабізацію кримських татар, яка є наслідком їхньої ісламізації. З часом кримськотатарська культура ставала все більш арабізованою.

Ця родина також мала невільників (за яфтою) – козаків: козака на ім'я «Ділявер», ціною у 60 хасене, одноокого козака на ім'я «Василь», ціною у 35 хасене, та козака на ім'я «Юсуф», ціною у 57 хасене, а також невільницю на ім'я «Ясемін», яка не народжувала, ціною у 57 хасене [1, знімок 87]. Ім'я «Василь» також визначає цього козака як українця – османсько-турецькою мовою написаний саме цей варіант імені – український, а не російський «Василий» або варіанти цього імені з інших мов. «Ділявер» – перське неісламське ім'я, але розпо-

всюджене серед всіх народів, що сповідують іслам, у перекладі «сміливець». «Юсуф» – арабський варіант широко розповсюдженого семітського імені, яке є і у нашій мові – «Йосип». Можливо на Україні цей козак був Йосипом. Ім'я невольниці «Ясемін» знову є прикладом перського поетичного імені, що у перекладі означає «жасмін».

Останній кисмет-і меваріс, який розподіляє спадок між синами Абду-ль-Азізом, Абду-ль-Ваххабом, Сейфуллою, Османом та дочкою Нефісе з її чоловіком, у яфті фіксує козака «Девлет Гілюр», ціною у 40 хасене, козака «Опрат», ціною у 20 хасене, та невольницю «Девлет», ціною у 40 хасене [1, знімок 80]. «Девлет Гілюр» можна перекласти як «Благополуччя приходить» – очевидно, це прізвисько, яке дали козаку мусульманські господарі. «Девлет» можна перекласти як «щастя, благополуччя». «Опрат» – очевидно, спотворення якогось українського імені.

Отже, всі невольники, за виключенням «Кутлу Ходжі», які згадуються на цих аркушах, українці або козаки. Національна приналежність «Кутлу Ходжі» не встановлена.

Тепер подивимось на значно пізніший кисмет-і меваріс – від еваситу місяця джумада-аль-ахіра 1161 р. гіджри, тобто 7–16 червня 1748 р. від Р. Х. Це розподіл спадку покійного Ель-Хаджа Абду-р-Рахмана. Тут в яфті ми бачимо невольників-гулямів: калмика на ім'я «Юсуф», ціною у 60 тис. (грошова одиниця не встановлена), черкеса на ім'я «Хасан», ціною у 100 тис., калмицьку невольницю на ім'я «Алішах» (у перекладі «найвищий шах»; у турецькій та перській мовах немає категорії роду, тому шахом можна назвати і жінку), ціною у 45 тис. та невольницю на ім'я «Гюлюмшах» (також перське поетичне ім'я, яке у перекладі означає «моя троянда – шах», дане ім'я відоме у сучасній Туреччині), ціною у 25 тис. [2, знімок 2]. На сусідньому аркуші – справа про насильницьку спробу обернути на раба грека з Грецького кварталу міста Бахчисарай – Кіріакі сина Сави. У цій справі також згадується грецький невольник «Нікіта». Справа датується місяцем реджебом 1161 р. гіджри (26 червня – 25 липня 1748 р. від Р.Х.) [2, знімок 1]. Отже, як бачимо, у цих справах від 1748 р. жодного українського або козацького невольника (з шести згаданих невольників та невольниць, з яких два відносяться до калмицької національності, два – до грецької, і один – до черкеської, одна невольниця – не встановлена).

1674-ий та попередні роки на Україні – час Руїни: нескінченних масових татарських набігів, у результаті яких до Криму та Османської імперії приганяли безліч українських невольників. Навіть турецький престол у цей час на сорок років (1648–1687) посів султан Мехмед IV, син української невольниці, яку пригнали татари (приблизно у 1640 р.), і яка отримала ім'я Хадідже Турхан (померла у 1682 або 1683 р.), і за часів Б. Хмельницького фактично керувала Османською імперією, поки Мехмед ще був малий [9, 814–816].

Тому не дивно, що майже всі невольники, які згадуються у джерелі – українці, а національність решти не встановлена, напевно, теж українці. Час іншого тому джерела, який взятий для порівняння – 1748 р. У цей час татарські набіги на українські землі та захоплення козаків у рабство продовжувалися, але вони були у багато разів менші, ніж у часи Руїни. Цим пояснюється те, що в останньому томі ми не бачимо українців зовсім – замість них – невольники інших національностей.

Повертаючись до тому 1674 р., зазначимо, що частка українських невільників по відношенню до мусульман у кисмет-і меварісах теж складає приблизно 10 %, як і у томах за 1608–1613 р. Отже, можна стверджувати, що протягом XVII ст. частка українських невільників становила приблизно 10 % від населення Криму. Але насправді їхня частка була, вірогідно, більшою, може навіть значно більшою, бо судові записи – це не перепис населення. Невільники відносилися до найнижчого, найбіднішого і найбільш пригнічуваного прошарку і до суду, очевидно, зверталися рідше, ніж заможніші і поважніші представники жителів Криму.

Протягом вивчення представленого матеріалу формулюються наступні висновки.

Майже всі невільники, які згадуються на 19-ти аркушах «Кадіаскерських дефтерів» від лютого–6 квітня 1674 р., – українці. Національність решти невільників не визначена, можливо, теж українці.

У «Кадіаскерських дефтерах» від 1748 р. – навпаки, жодного українського невільника. Замість них невільники інших національностей: з шести згаданих невільників та невільниць один калмик, одна калмичка, два греки, один черкес, одна невільниця – не встановлена.

Українці становили не менше 10 % населення Криму у XVII ст. Вірогідно, цей відсоток був більший, можливо значно більший.

Частка українського генофонду у кримськотатарському етносі була ще значно більшою, оскільки згадані не менше 10 % – це тільки наплив української крові, а не її абсолютна величина. Адже через одне-два покоління українці у Криму приймали іслам, втрачали українську національну самосвідомість і розчинялися у мусульманському населенні. А напливи все продовжувалися протягом всього XVII ст., особливо у часи Руїни, через що кримські татари у цей час генетично дуже сильно українізувалися.

Частка українців у населенні Криму значно переважала частки інших неісламських народів, теж можна сказати і про частку українців у невільницькому населенні. Українці за чисельністю були другим етносом Криму.

У XVIII ст. масові нагони українських невільників припинилися, у невільництві їх замінили представники інших національностей, наприклад калмики, черкеси та греки.

Слід зазначити, що невільники відносилися до найдорожчих позицій в яфтах, вони коштували приблизно у десять разів більше, ніж худоба, більше, ніж деякі землі. Дуже рідко можна знайти позицію, яка була би більше або зрівнялася б за ціною з невільником або невільницею.

Дане дослідження є тільки початком вивчення «Кадіаскерських дефтерів». Опрацьовано лише 19 аркушів джерела, а таких аркушів тисячі. До того ж, на цих аркушах вивчалися тільки «кисмет-і меваріси», інші види документів не досліджувалися.

Джерела та література

1. Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів / [упоряд. Л. З. Гісцова та ін.]. Т. 2. К.: Державний комітет архівів України, Центральний державний історичний архів України, м. Київ, Національна академія наук України, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського, 2000. 752 с.

2. Ас-сукук аш-шар'ийят ва-с-сиджилят аль-мар'ийят [Къырым ханлыгынынъ къады-аскер дефтерлери]. Тарихлери: Иджрий эсапнен 1017–1168 с. Мильдий эсапнен 1608, июнь – 1755 майыс. 20 джылт. 1084–1086 (февраль 1674 – май 1675).
3. Ас-сукук аш-шар'ийят ва-с-сиджилят аль-мар'ийят [Къырым ханлыгынынъ къады-аскер дефтерлери]. Тарихлери: Иджрий эсапнен 1017–1168 с. Мильдий эсапнен 1608, июнь – 1755 майыс. 68 джылт. 1157–1165 (ноябрь 1744 - апрель 1751).
4. Галенко О.І. Українська степова колонізація за османським переписом фортець правобережних козацьких полків 1678 р. // Інгульський степ. Вип. III. К., 2018. С. 8–23.
5. Рустемов О. Кадискерские книги Крымского ханства: исследования тексты и переводы. Симферополь: ГАУ РК «Медиацентр им. И. Гаспринского», 2017. 280 с.: илл. На русском и крымскотатарском языках.
6. Сергійчук В. Український Крим. К.: «Українська Видавнича Спілка», 2001. 304 с.
7. Тимченко В. М. Південноукраїнські землі у торговельних зв'язках Російської імперії та Османської держави (1774–1853 рр.). Київ: «Видавець Олег Філоук», 2016. 272 с.
8. Тимченко В. М. Османсько-турецькі документи середини XVIII ст. з Архіву Коша Нової Запорозької Січі // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. 2015. Вип. 24. С. 532–536.
9. Тимченко В. М. Українці в еліті та на чолі Османської імперії (за турецькою біографічною літературою та османськими джерелами) // Наукові праці Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Вип. 14 / НАН України. Нац б-ка України ім. В. І. Вернадського. АБУ; Редкол.: О.С. Онищенко (гол.) та ін. К., 2005. С. 810–820.
10. Кормич Л. І., Багацький В. В. Історія України. – Київ: «Алерта», 2006. 412 с.
11. Эвлия Челеби. Книга путешествия. Крым и сопредельные области. Издание 2-е, исправленное и дополненное. Симферополь: «Доля», 2008. 272 с., ил.
12. Devellioglu Ferit. Osmanlica Türkçe Ansilopedik Luğat. Ankara: «Aydm Kitabevi», 2001. 1195 s.
13. Redhouse J. W. Turkish and English Lexikon. 2. Edition. Istanbul: «Eko Matbaas», 1992. 2224 p.

Діляра Алядінова (Київ)
молодший науковий співробітник
відділу археології Криму та Північно-Західного Причорномор'я
Інституту археології НАН України

Дмитро Моїсєв (Канів)
незалежний дослідник

Черепиця (керамет) ханського часу з Південно-Західного Криму за матеріалами фортеці Чембало (м. Балаклава) і заміського ханського палацу в Толє (с. Дачне, Бахчисарайський район)

Тривалий період, з пізнього Середньовіччя і до Нового часу, на території Кримського півострова для покрівель зазвичай використовувалася жолобчата черепиця. Незважаючи на масовість цієї категорії знахідок на більшості досліджених пам'яток Криму, питання щодо хронології, типології й центрів її виробництва залишається відкритим. На сьогодні в археологічній літературі можна виділити лише кілька робіт, що різною мірою торкаються цих питань та методологічних аспектів проблеми [16; 32]. Актуальність запропонованої теми дослідження зумовлена ще й тим, що значні обсяги черепиці означеного періоду наразі